

А. В. ДОЎГАЛЬ,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова

ВУЧЭБНА-ТРЭНІРОВАЧНЫЯ ЗАДАННІ ПА ТЭМЕ «АРФАЭПІЯ»

Прапанаваныя практыкаванні па тэме «Арфаэпія» можна выкарыстоўваць на ўроках беларускай мовы ў якасці дыдактычнага матэрыялу, а таксама пры падрыхтоўцы да алімпіяды. Яны адлюстроўваюць некаторыя праблемныя пытанні беларускага літаратурнага вымаўлення, перадусім пастаноўку націску ў словах і вымаўленне галосных і зычных у маўленчай плыні. Заданні прайшлі апрабаванне ў працэсе павышэння кваліфікацыі настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры ў Магілёўскім дзяржаўным абласным інстытуце развіцця адукацыі.

1. Падкрэсліце правільны варыянт вымаўлення слоў:

Поль[ш]а — Поль[шч]а;
У Поль[ш]ы — у Поль[шч]ы;
гар[ш]ок — гар[шч]ок;
гар[ш]ка — гар[шч]ка;
прафесі[а]нал — прафесі[йа]нал;
тарэ[а]дор — тарэ[йа]дор;
фальк[ло]р — фальк[л'о]р;
х[ло]р — х[л'о]р;
х[ло]рысты — х[л'о]рысты;
[ла]мпа — [л'а]мпа;
[ла]мпада — [л'а]мпада;
Га[ла]ндыя — Га[л'а]ндыя;
Фін[ла]ндыя — Фін[л'а]ндыя;
чацве[р] — чацве[рх];
з чацве[р]а — з чацвя[р]га;
[і]скра — [йі]скра;
[і]мпарт — [йі]мпарт;
[і]мжа — [йі]мжа;
луна[ты]к — луна[ц'і]к;
сіноп[ты]к — сіноп[ц'і]к;
ін[дый]скі — ін[дз'і]скі;
ін[дэй]скі — ін[дз'эй]скі;

[вэ]ксаль — [в'э]ксаль;
[вэ]стэрн — [в'э]стэрн;
вінчэс[ц'э]р — вінчэс[тэ]р — вінчэс[та]р;
прадзю[с'э]р — прадзю[сэ]р — прадзю[са]р;
дызай[н'э]р — дызай[нэ]р — дызай[на]р;
э[н'э]ргія — э[нэ]ргія;
інтэр[н'э]т — інтэр[нэ]т;
[л'э]дзі — [лэ]дзі;
[н'э]свіж — [н'э]свіж;
рэзер[в] — рэзер[ф];
а[ф]ганец — а[ў]ганец;
ак[то]р — ак[ц'о]р;
[ц'э]шча — [ц'о]шча;
поч[ы]рк — поч[а]рк;
ад[ы]сці — ад[ый]сці;
на [у]краіне — на [ў]краіне;
ха[ж]у — ха[дж]у;
мядзве[ж]ы — мядзве[дж]ы;
[дз'э]вятка — [дз'э]вятка;
[йэ]зуіт — [йэ]зуіт;
Токі[о] — Токі[а];
пла[ц'э]ж — пла[ц'о]ж.

2. Расстаўце націскі і размяркуйце словы ў тры групы. Адказ аформіце праз табліцу.

Першы націскны склад	Другі націскны склад	Трэці націскны склад

Адзінаццаць, алфавіт, бульбяны, вуда, выпадак, дыспансер, жалюзі, заспаны, ікнуць, імя, індустрыя, кідаць, крапіва, крыху, навіна, наспех, нібы, нікуды, пасланец, прывід, прыцель, сівы, слабы, спіна, стары, украінскі, упрысядкі, цяля, цыган, шарсцяны.

3. Размяркуйце назвы прафесій і заняткаў людзей у залежнасці ад месца націску. Запоўніце табліцу. Раствлумачце, чым займаюцца людзі гэтых прафесій.

Першы націскны склад	Другі націскны склад	Трэці націскны склад

Абутнік, бляхар, знахар, камінар, кравец, кухар, маляр, муляр, рымар, страхар.

4. Запішыце па-беларуску. Пастаўце націскі ў беларускіх адпаведніках.

Снізу доверху, красівая застэжка, не успёл да́же икну́ть, испекла́ вку́сные торты, вымы́ть до́чиста, ста́рый сто́ляр, ка́менная на́бережная, за́мкнутая дверь, украинское і́мя, прине́сти ва́ленки, гли́нная дощэ́чка, смешно́й мизи́нец, непра́вильный при́кус, ку́хонный фа́ртук, ма́ленький кора́бль, фольга́ для кули́нарии, проми́шленная полигра́фия, пя́теро бра́тьев, праде́довское насле́дство, реме́нь и обру́ч.

5. Ніжэй прыведзены фанетычныя транскрыпцыі, кожнай з якіх адпавядаюць розныя паводле напісання і значэння словы. Як называюцца такія словы? Зрабіце графічны запіс слоў.

Узор: [ка́ска] — 1) казка (народна-паэтычны твор); 2) каска (засцерагальны галаўны ўбор).

[но́шка], [рашчын'і́ц'], [нарэ́с'ц'э], [в'э́с'ц'і], [вы́рас], [мох], [м'э́ц'], [пра́с], [ры́ск'і], [ц'о́ска].

6. Пабудуйце словазлучэнні, дапасавашы прыметнікі да назоўнікаў. Растлумачце значэнне кожнага прыметніка. Як называюцца такія словы?

- 1) Буйны / буйны (горад, нораў, жывёла, фармат);
- 2) часавы / часовы (адзінка вымярэння, праца, прамяжак, месцажыхарства);
- 3) выгадны — выгодны (прапанова, канапа, месцазнаходжанне, крэдыт);
- 4) нёмы — нямы (хлопец, чалавек, крык, голас);
- 5) ветраны / ветраны (дзень, дзяўчына, млын, рухавік);
- 6) любы / любы (матуля, сродак, сыноч, дзень).

7. Ад дзеясловаў *абуць, ганіць, нудзіцца, трызіць, хлусіць* утварыце формы першай асобы адзіночнага ліку і пастаўце націскі.

8. Праілюструйце прозвішчамі беларускіх пісьменнікаў (празаікаў, драматургаў, паэтаў) наступныя фанетычныя з'явы:

- 1) замена гукаў [э], [о] пасля цвёрдых не пад націскам галосным [а];
- 2) замена гукаў [э], [о] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам гукам [а];
- 3) аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова;
- 4) асіміляцыя па глухасці (прыпадабненне звонкіх зычных да глухіх);

5) асіміляцыя па мяккасці (прыпадабненне цвёрдых зычных да мяккіх).

9. Праілюструйце назвамі беларускіх гарадоў наступныя фанетычныя з'явы:

- 1) аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова;
- 2) асіміляцыя па глухасці (прыпадабненне звонкіх зычных да глухіх);
- 3) асіміляцыя па мяккасці (прыпадабненне цвёрдых зычных да мяккіх);
- 4) фанетычнае падаўжэнне зычных;
- 5) узнікненне ўстаўных зычных гукаў;
- 6) пераход *в, л у ў*;
- 7) зацвярдзенне зычных.

10. Запішыце ў транскрыпцыі, як вымаўляецца прыназоўнік *з* у наступных словазлучэннях:

з белымі сужкамі	
пайсці з працы	
знайсці з цяжкасцю	
гаварыць з жалем	
кошык з часнаком	

11. Запішыце ў транскрыпцыі, як вымаўляецца прыназоўнік *без* у наступных словазлучэннях:

вырашылі без нас	
пакінулі без ежы	
застацца без жылля	
абышлося без пажару	
выканаць без хібаў	

12. Запішыце ў транскрыпцыі, як правільна вымаўляюцца гукі, якія абазначаны літарай *і*.

Смех і грэх, маці і бацька, сын і дачка, каханне і любоў, без іскры, каля іх, у сям'і, ільняны, з ільну, аб'інец, пад ільдом, з імі, інтэлект, ісціна, ільготы, суперідэя, праяічны, наш Ігнат, з Індыі.

13. Як адзначаюць лінгвісты, асноўнымі прычынамі парушэння нормаў літаратурнага вымаўлення з'яўляюцца ўплыў рускай мовы, уплыў арфаграфіі і ўплыў дыялектаў. У наступных выказваннях знайдзіце выпадкі парушэння арфаэпічных нормаў і вызначыце іх прычыны.

- 1) [ц'і́] мо́жна за́даць па́тан'э?;
- 2) [та́та на́дз'э́ў но́вы с'в'і́ц'э́р];

- 3) [давайц'э н'э будз'эм спрача́ца];
 4) [гэ́то ты зраб'і́ў к'э́пско];
 5) [йа́ в'арну́с'а ў ча́цв'э́р].

14. Паводле пададзенай транскрыпцыі зрабіце арфаграфічны запіс тэксту.

[вас'іл' быкаў / ф'эно́м'эн чы́ста б'эла́рускі // ц'а́шка ўйав'і́ц' п'іс'м'э́н'іка / йак'і́ п так машта́бна дума́ў пра л'о́с свайго́ наро́да / с так'ім траг'і́чным напáлам пачу́ц'а п'эражыва́ў бы за тойэ́ / што адбыва́йэца на б'эла́рускі // байу́с'а / што й сама́ б'эла́руск' н'а ху́тка дачка́йэца йашчэ́ аднаго́ тако́га п'іс'м'э́н'іка / йаг' быкаў / бо падо́бнайэ́ здарайэ́ца ра́с на паўстаго́дз'а // бл'і́жэйшы па ча́сэ́ йанка купáла / дал'эй / касту́с кал'іно́ўскі //]

Знакі фанетычнай транскрыпцыі:

- ' — абазначэнне націску;
- / — абазначэнне ўнутрыфразавай паўзы;
- // — абазначэнне міжфразавай паўзы;
- ⤿ — абазначэнне аднаго фанетычнага слова;

- — абазначэнне падоўжанага зычнага;
- ⤿ — абазначэнне злітнага вымаўлення гукаў [дж], [дз];
- [г'] — выбухны [г].

15. Затранскрыбіруйце тэкст, выкарыстоўваючы знакі фанетычнай транскрыпцыі з задання 14.

Дзеясловы *адкрыць* і *адчыніць* з'яўляюцца сінанімічнымі, але маюць шэраг уласных адценняў значэння. *Адкрыць* можна *рот, вочы, акно, вароты, мітынг, сшыткі, дзверы, магчымасць, пасяджэнне, сход, талент, закон, новае, сакрэт, таямніцу, душу, сакваж, сэрца*. *Адчыніць* з пералічанага можна толькі *акно, вароты і дзверы*. *Адкрыць універсітэт* — значыць стварыць яго, а *адчыніць універсітэт* — адкрыць дзверы, уваход у яго. Часам гэтыя магчымасці двух слоў не ўлічваюцца, што прыводзіць да памылковых выразаў: *Учора мы адчынілі выставу (Паводле А. Я. Міхневіча)*.

Адказы і каментарыі

1. Да некаторых цяжкіх выпадкаў пададзены каментарыі.

Поль[шч]а, у Поль[шч]ы, гар[шч]ок (трэба памятаць, што ў гэтым слове, у адрозненне ад папярэдняй пары, дзе таксама ёсць спалучэнне *шч*, ва ўскосных склонах знікае [ч]); гар[ш]ка, прафесі[йа]нал, тарэ[а]дор, фальк[ло]р, х[ло]р, х[ло]рысты, [л'а]мпа, [ла]мпада (нягледзячы на тое, што гэта аднакаранёвыя словы, якія паходзяць ад нямецкага *Lampe* (ад грэч. *lampas*), вымаўляюцца і пішуцца яны ў беларускай мове па-рознаму); Га[ла]ндзя, Фін[л'а]ндзя (нягледзячы на аднолькавую паводле паходжання другую частку гэтых слоў *land* 'зямля', вымаўляюцца і пішуцца яны па-рознаму); чацве[р], з чацвя[рг]а, [йі]скра (прыстаўны [й] узнікае перад націскным [і]), [і]мпарт, [і]мжа (за выключэннем запазычаных слоў і выпадкаў, калі сам гук [і] з'яўляецца прыстаўным), луна[ц'і]к, сіноп[ты]к, ін[дый]скі, ін[дз'эй]скі (прыметнік «індыйскі» ўтвораны ад слова «Індыя», прыметнік «індзейскі» — ад слова «індзеец»); [вэ]ксаль, [в'э]стэрн, вінчэс[та]р, прадзю[са]р (вымаўляюцца згодна з напісаннем); дызай[н'э]р, э[н'э]ргія, інтэр[нэ]т, [лэ]дзі, [Н'а]свіж, рэзер[в] (паколькі гук [в] у беларускай мове санорны, то ён не аглушаецца на канцы слова); а[ў]ганец, ак[ц'о]р, [ц'э]шча, поч[ы]рк, ад[ы]спі, на [ў]краіне (нягледзячы на напісанне, пры вымаўленні ў пазіцыі пасля галоснай вымаўляецца [ў]); ха[дж]у, мядзве[дж]ы, [дз'а]вятка, [йэ]зуіт, Токі[а], пла[ц'э]ж.

2. На кожны націскны склад патрэбна выпісаць па дзесяць слоў, размеркаваўшы іх наступным чынам:

Першы націскны склад	Другі націскны склад	Трэці націскны склад
вуда	заспаны	адзінаццаць
выпадак	імя	алфавіт
ікнуць	індустрыя	бульбяны
кідаць	крыху	дыспансер
нібы	наспех	жалюзі
прывід	нікуды	крапіва
прыяцель	сівы	навіна
слабы	стары	пасланец
спіна	упрыядкі	украінскі
цяля	цыган	шарсеяны

3. Назвы прафесій і заняткаў размяркоўваюцца наступным чынам:

Першы націскны склад	Другі націскны склад	Трэці націскны склад
кухар	бляхар	камінар
муляр	знахар	абутнік
рымар	кравец	
	маляр	
	страхар	

Абутнік — працаўнік абутковай прамысловасці; *бляхар* — майстар, які вырабляе розныя рэчы з тонкага ліставога жалеза; *знахар* — лекар, які лечыць замовамі, травамі і пад.; *камінар* — чысцільшчык комінаў; *кравец* — спецыяліст па шыцці адзення; *кухар* — чалавек, які гатуе ежу; *маляр* — рабочы, які фарбуе будынкі, памяшканні і пад.; *муляр* — рабочы, які будуе з каменю або цэглы; *рымар* — майстар, які шые вупраж (хамуты, сёдлы і пад.); *страхар* — рабочы, які крые стрэхі.

4. Беларускія адпаведнікі ў гэтым практыкаванні, як правіла, адрозніваюцца ад рускіх націскам.

Снізу дoверху — з нізу да вёрху; красiвая застэжка — прыгожая за́сцежка; не успе́л да́же iкну́ть — не паспе́ў на́ват iкну́ць; iспекла́ вкúсныя тóрты — спякла́ смáчныя тарты́; вымы́ть до́чиста — вымы́ць дачы́ста; ста́рый сто́ляр — ста́ры сталя́р; ка́менная на́бережная — ка́менная наба́рэжная; за́мкнутая дзверь — за́мкнуты́я / за́мкнёны́я дзвeры́; украiнское iмя — украiнскае iмя́; прiнес́ці ва́ленкі — прiнес́ці ва́лёнкі; глiнiная до́шчачка — глiнiная до́шчачка; смешно́й мiзiнец — сме́шны мeзенец; непра́вильный прiкус — няпра́вильны прыку́с; кúхонный фа́ртук — кухо́нны фа́ртух; ма́ленький кора́бль — ма́ленькі карабе́ль; фольга́ для кулiна́рии — фольга́ для кулiна́рыi; промышле́нная полиграфiя́ — прамысло́вая палiграфiя́; пя́теро бра́твев — пяце́ра бра́тоў; праде́овское насле́дство — пра́дзедаўская спа́дчына; реме́нь и обруч — реме́нь i абру́ч.

5. Словы, якія аднолькава вымаўляюцца, але пішуцца па-рознаму, называюцца амафоны. Графічна словы выглядаюць наступным чынам: *ножка* (ад слова *нага*) і *ношка* (ад слова *насіць*), *расчыніць* (дзверы) і *рашчыніць* (цеста), *нарэжце* (загадны лад дзеяслова *нарэзаць*) і *нарэшце* (у значэнні ‘пасля ўсяго, напаследак’), *везці* (ад дзеяслова *вазіць*) і *весці* (ад дзеяслова *вадзіць*), *выраз* (моўны зварот) і *вырас* (прошлы час дзеяслова *вырасці*), *мог* (прошлы час дзеяслова *магчы*) і *мох* (расліна), *медзь* (метал) і *мець* (дзеяслоў), *праз* (прыназоўнік) і *прас* (прылада для прасавання), *рыжскі* (прыметнік ад назоўніка *Рыга*) і *рыскі* (множны лік назоўніка *рыска*), *цэзка* (чалавек, які мае такое ж самае імя) і *цэска* (шчэпка).

6. Словы, якія адрозніваюцца ў вымаўленні, але аднолькавыя ці падобныя па напісанні, называюцца амографы. Спалучэнне з назоўнікамі залежыць ад значэння прыметніка:

1) прыметнік *буйны* мае значэнне ‘агрэсіўны, дзёрзкі, неспакойны’, таму спалучаецца са словамі *нораў, жывёла*; прыметнік *буйны* мае значэнне ‘вялікі’, таму спалучаецца са словамі *горад, жывёла, фармат*;

2) прыметнік *часавы* мае значэнне ‘які звязаны з часам’, таму спалучаецца са словамі *адзінка вымярэння, прамежак*; прыметнік *часовы* мае значэнне ‘які існуе на працягу пэўнага часу’, таму спалучаецца са словамі *праца, месцажыхарства*;

3) прыметнік *выгадны* мае значэнне ‘які прыносіць карысць’, таму спалучаецца са словамі *прапанова, месцазнаходжанне, крэдыт*; прыметнік *выгадны* мае значэнне ‘зручны’, таму спалучаецца са словамі *канапа, месцазнаходжанне*;

4) прыметнік *нэмы* мае значэнне ‘жудасны, страшэнны, дзікі’, таму спалучаецца са словамі *крык, голас*; прыметнік *нямы* мае значэнне ‘пазбаўлены здольнасці гаварыць’, таму спалучаецца са словамі *хлопец, чалавек*;

5) прыметнік *ветраны* мае значэнні ‘1) з ветрам; 2) легкадумны’, таму ў першым значэнні спалучаецца са словам *дзень*, а ў другім значэнні — са словам *дзяўчына*; прыметнік *ветраны* мае значэнне ‘які прыводзіцца ў рух ветрам’, таму спалучаецца са словамі *млын, рухавік*;

6) прыметнік *любый* мае значэнне ‘блізкі, дарагі, мілы’, таму спалучаецца са словамі *матуля, сыноч*; прыметнік *любый* мае значэнне ‘кожны, усякі’, таму спалучаецца са словамі *сродак, дзень*.

7. Абу́ю, га́ню, нуджу́ся, тры́зню, хлушу́.

8. 1) Замена гукаў [э], [о] пасля цвёрдых не пад націскам галосным [а] — *М. Стральцоў, У. Караткевіч*. 2) Замена гукаў [э], [о] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам гукам [а] — *А. Пісьмянкоў, А. Вяцінскі*. 3) Аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова — *І. Мележ, Ю. Голуб*. 4) Асіміляцыя па глухасці (прыпадабненне звонкіх зычных да глухіх) — *П. Глебка, В. Казько*. 5) Асіміляцыя па мяккасці (прыпадабненне цвёрдых зычных да мяккіх) — *Ю. Свірка, К. Цвірка*.

РЫХТУЕМСЯ ДА АЛІМПІЯДЫ

9. 1) Аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова — *Слаўгарад, Нясвіж*. 2) Асіміляцыя па глухасці (прыпадабненне звонкіх зычных да глухіх) — *Віцебск, Стоўбцы*. 3) Асіміляцыя па мяккасці (прыпадабненне цвёрдых зычных да мяккіх) — *Светлагорск, Касцюковічы*. 4) Фанетычнае падаўжэнне зычных — *Падсвілле, Краснаполле*. 5) Узнікненне ўстаўных зычных гукаў — *Чавусы*. 6) Пераход *е, л у ў* — *Магілёў, Ваўкавыск*. 7) Зацвярдзенне зычных — *Брэст, Валожын, Рэчыца*.

10.

З белымі стужкамі	[з']
пайсці з працы	[с]
знайсці з цяжкасцю	[с']
гаварыць з жалем	[ж]
кошык з часнаком	[ш]

11.

Вырашылі без нас	[б'аз]
пакінулі без ежы	[б'аз']
застацца без жылля	[б'эж]
абышлося без пажару	[б'эс]
выканаць без хібаў	[б'ас]

12. Смех [і] грэх, мац[і] [й] бацька, сын [ы] дачка, каханне [й] любоў, без [йі]скры, каля [йі]х, у сям'[йі], [і]льняны, з [ы]льну, аб'[йі]нець, пад [ы]льдом, з [йі]м[і], [і]нтэлект, [йі]сп[і]на, [і]льготы, супер[ы]дэя, праза[йі]чны, наш [ы]гнат, з [ы]нды.

13. Парушэнні нормаў вымаўлення вылучаны тлустым шрыфтам:

1) [ц'і **м**ожна задац' патай'э]? — уплыў дыялекту, трэба вымаўляць [пытай'э];

2) [тата **на**дз'эў **но**вы с'в'іц'эр] — уплыў рускай мовы, трэба вымаўляць [с'в'ітар];

3) [давайц'э н'э **б**удз'эм спрачаца] — уплыў арфаграфіі, трэба вымаўляць [н'а **б**удз'эм];

4) [гэто ты зраб'іў к'эпско] — уплыў дыялекту, трэба вымаўляць [гэта] і [к'эпска];

5) [йа в'арнўс'а ў чац'эр] — уплыў арфаграфіі, трэба вымаўляць [чац'в'эр].

14. Васіль Быкаў — феномен чыста беларускі. Цяжка ўявіць пісьменніка, які б так маштабна думаў пра лёс свайго народа, з такім трагічным напалам пачуцця перажываў бы за тое, што адбываецца на Беларусі. Баюся, што і сама Беларусь не хутка дачакаецца яшчэ аднаго такога пісьменніка, як Быкаў, бо падобнае здараецца раз на паўстагоддзя. Бліжэйшы па часе Янка Купала, далей — Кастусь Каліноўскі (*Паводле М. Тычыны*).

15. Транскрыпцыя тэксту.

[дз'эйасло́вы аткры́ц' і а́чын'іц' з'яаўл'айуца с'інан'ім'ічным'і / ал'э* ма́йуц' шэ́рах ула́сных ац'э́н'аў значэ́н'а // аткры́ц' мо́жна ро́т / во́чы / акно́ / варо́ты / м'ітых / шы́тк'і / дз'в'эры́ / махчы́мас'ц' / пас'аджэ́н'э / схо́т / та́л'энт / зако́н / но́вайэ́ / сакрэ́т / тайамн'іцу́ / душы́ / саквайа́ш / се́рца // а́чын'іц' с'п'эра́л'ічанага мо́жна то́л'к'і акно́ / варо́ты й дз'в'эры́ // аткры́ц' ун'іве́рс'ітэ́т / зна́чыц' ствары́ц' йаго́ / а а́чын'іц' ун'іве́рс'ітэ́т / аткры́ц' дз'в'эры́ / увахо́т у йаго́ // ча́сам гэты́я махчы́мас'ц'і дву́х сло́ў н'а ў́л'ічвайуца́ / што́ прыво́дз'іц' да памылко́вых вы́разаў́ / учо́ра мы а́чын'і́лі вы́ста́ву //]

* Шматскладовыя службовыя словы, як правіла, маюць свой уласны націск.